

AJTAY-HORVÁTH MAGDA

„Ő is verseng az eredetivel” A *Hamlet* mint az önkifejezés eszköze Arany János életművében

Shakespeare *Hamlejt*ének magyarra történő fordítása kitüntetett jelentőségű az Arany életműben és a magyar műfordítás-történetben egyaránt. Egy-egy alkotó műfordítás-termése nemcsak az írói életmű elidegeníthetetlen része, hanem a nemzeti irodalom szerves része is. A magyar nyelvű *Hamletet* tehát két irányból közelíthetjük meg: egyrészt az Arany János-i életmű-, másrészt pedig fordításának története felől.

Dolgozatomban e két szempontot kísérem meg egyesíteni két egymásnak részben ellentmondó, részben egymást kiegészítő, időben is egymást követő kutatás alapján. Időrendben az első tanulmány Géher István 2005-ben megjelent *A magyar Hamlet: Arany János furcsa álcája* című, amely a *Hamlet*-fordítás keletkezéstörténetét rekonstruálja az Arany János-i életműben; a második Korompay H. János 2015-ben megjelent tanulmánya,¹ mely egyrészt az azóta hozzáférhető dokumentumok alapján, másrészt pedig Arany János szókincsének mélyrehatóbb és szélesebb körű vizsgálata alapján részben cáfolja Géher István korábbi megállapításait, részben épít is azokra. Mindkét tanulmány szintetizáló jellegű, a megírásukat megelőző szakirodalmi források széles körét integrálja és újabb összefüggéseket bizonyít.

Géher István, a nemrég elhunyt kitűnő Shakespeare-kutató tanulmányában² „műfordítás mágiájáról” beszél, ami abból fakad, hogy Arany János Shakespeare szövegét „poliszémikusan dramatizált” szövegként értelmezi. Ez azt jelenti, hogy Arany a *Hamlet*-fordításában a jelentésmegfelelések mellett a szöveg „értelmét képzeletével kitágítva felfogja a rejtvény természetét, ami nem csupán reflektál és közöl, hanem egyszersmind sugall és teremt is”.³

Arany Jánost alkotói ráhangoltsága avatja kitűnő Shakespeare-fordítóvá, ennek a ráhangolódásnak az alkotó elemei a filológiai szakértelem, hiszen Arany korának legjobb magyar Shakespeare-ismerője volt; a másik eleme a verselő virtuozitás, a harmadik eleme pedig az alkati jellemző. Az Arany-életművel foglalkozó szakirodalom számos helyen említi, hogy Arany műfordítói tevékenysége és saját elnyomott

¹ KOROMPAY H. JÁNOS: „Egy dióhéjban ellaknám Hamletkint”. A *Hamlet*-fordítás Arany János életművében. In: „Eszedbe jussak”. Hagyományfrissítés 3. Szerk. Paraizs Júlia. Budapest, 2015., 35–51. [KOROMPAY, 2015]

² GÉHER ISTVÁN: A magyar „Hamlet”. Arany János furcsa álcája. Holmi, 2005. 1511–1540. [GÉHER, 2005]

³ I. m., 1511.

enje között számos rokon vonás észlelhető és filológiailag bizonyítható. Géher István tanulmányában Németh László és Ruttkay Kálmán idevágó gondolatait idézi, azért, hogy saját kutatásának következtetéseit megalapozza: „*Arany műfordításai [...] rejtett, elnyomott énje irányába esnek*”.⁴ Ruttkay Kálmán ezt a gondolatot bővebben kifejti: „*ugyanebbe az irányba esnek az 50-es években írt balladái is. Arany ekkor alakítja ki az énjét leleplező, közvetve mégis kifejező balladaformáját [...] Shakespeare-hez is ezzel a műfaji kerülővel akkor jut igazán közel, amikor [...] Shakespeare költészetének néhány jellemző elemét, drámáinak pszichológiáját, légkörét, a drámaszerkesztés shakespeare-i elveit, a drámai sűrítés shakespeare-i technikáját a népballadákban [...] fölleli, amikor a legmagasabb műköltészet eljárását mintegy igazolva látja a népköltészet gyakorlatában [...] A műfordítás egyébként is jól vág Arany költői alkatához. Ő sokszor verset is bevallottan idegen minta után ír; formát, mesterségbeli fogásokat gyakran kölcsönöz másoktól; tárgyat is legszívesebben olyat dolgoz fel, amelyet forrásaiban készen talál. Költőként is a műfordítás paradox elvét igazolja: pusztán nyelvi leleményére hagyatkozva, a költői eredetiség minden más elemétől megfosztva is tud utánozhatatlanul eredetit alkotni*”.⁵

Riedl Frigyes már 1887-ben tett megállapítása így hangzik: „Arany a lelkiismeret költője”,⁶ akinek „*nagy érzéke volt a tragikum iránt, lelki életének tragikus diszpozíciója volt, bajlott az erkölcsi bonyodalmak komor felfogására, bűn és bűnhődés erkölcsi súlyának mérlegelésére*”, majd az *Arany-balladák és Shakespeare Hamletje között von párhuzamot; Gyulai Pál pedig Aranyt a „ballada Shakespeare-jének”* nevezi. E megjegyzésekkel egybehangzóan Babits Mihály a költő „hamlet lelkiségét” emlegeti, a „beteges erkölcsi szenzibilitást”, ami Arany egész életét „egy Hamlet életévé teszi”.⁸

Németh László is fontos megállapítást tesz Arany lelki alkata és műfordítói tevékenységének viszonyáról,⁹ erre utalt korábban Ruttkay Kálmán is.¹⁰ „Arany műfordításai inkább rejtett, elnyomott énje irányába esnek. Ha már eredeti műveiben az Alföld és abszolutizmus csendjében s a kiegyezés álpezsgésében kellett maradnia, fordításaiban oda húzott, ahol lelke jogán otthon érezte magát”.¹¹

Géher szerint a *Hamlet*-fordítás keletkezését valamiféle rejtőzködés lengi körül. Arany a Kisfaludy Társaság felhívása nyomán tett vállalásai között a *Hamlet*-fordítás nem szerepel, ő a *Szentivánéji álmot* nyújtotta be, a *Hamlet*-fordítást. Ács Zsigmond készítette el, akit Arany jól ismerhetett, hiszen tanártársa volt Nagykőrösön. Azt megelőzően, Vörösmarty 1855-ben bekövetkezett halála után Gyulai Pál Szász Károlyt biztatta arra, hogy bátran fordíthatja a *Hamletet*, hiszen Vörösmarty „többé

⁴ NÉMETH LÁSZLÓ: Arany János, a fordító. In: N. L.: Az én katedrám. Tanulmányok. Budapest, 1975. Magvető–Szépirodalmi Könyvkiadó, 579–583. [NÉMETH, 1975]

⁵ Idézi GÉHER, 2005. 175.

⁶ RIEDL FRIGYES: Arany János. Budapest, 1955. Gondolat, 133.

⁷ GYULAI PÁL: A fordításokról. In: A műfordítás elveiről. Szerk. Józán Ildikó. Budapest, 2008. Balassi Kiadó, 240–246.

⁸ BABITS MIHÁLY: Petőfi és Arany. In: Esszék és tanulmányok. I. Budapest, 1978. Szépirodalmi Kiadó, 160–180. [BABITS, 1978]

⁹ NÉMETH, 1975, 579–583.

¹⁰ RUTTKAY KÁLMÁN: Klasszikus Shakespeare-fordításaink. In: Shakespeare-tanulmányok. Szerk. Kéry László, Országh László, Szenczi Miklós. Budapest, 1965. Akadémiai, 177.

¹¹ NÉMETH, 1975, 580.

nem fordít¹² (1855. aug. 11). Szász Károly azonban inkább az *Othellót*, a *Macbethet*, a *Téli regét*, az *Antonius és Kleopátrát*, *Rómeó és Júliát*, a II. *Richárdot*, a VIII. *Henriket* és a szonetteket fordította.

Mégis, 1866. november 28-án, minden előzetes, a fordításra tett utalás nélkül, Arany benyújtotta *Hamlet*-fordítását a Kisfaludy Társaságnak, egy rövid levél kíséretében, miszerint „bíráló szót szeretne hallani róla”, mielőtt „végső javítás alá veszi” a darabot. A Kisfaludy Társaság „minden bírálat nélkül a Shakespeare-kiadásba fölvétetni határozta” s december 29-iki ülésen az első „mutatványokat” olvasták föl belőle. Nyomtatásban 1867-ben jelent meg a Shakespeare minden munkái 8-ik kötetében.¹³

Géher István a *Hamlet*-fordítás kapcsán érdekes alkotáslélektani jellemzőket tár fel, s felhívja a figyelmet arra a titokzatosságra, ami a fordítást övezi. Arany leveleiben ugyanis, korábbi gyakorlatától ellentétben, senkinek nem tesz említést arról, hogy a *Hamlet*-fordítással foglalatoskodik, éppen ellenkezőleg, alkotói benuhátról panaszkodik.

Géher, azt a feltételezést, mely szerint a *Hamlet*-fordítás hosszú időn keresztül érlelődött Aranyban, azzal bizonyítja, hogy korábbi leveleiben kimutathatóak az olyan fordulatok és szóhasználatok, melyek a *Hamlet*-ben is előfordulnak. A *Honvéd özvegye* (1850) című költemény mottójában már fellelhetők azok a sorok, amelyek a *Hamlet*-ben majd újra előfordulnak az idős *Hamlet* özvegyének az ostromzásakor: „Gyarlóság, asszony a neved!/Csak egy rövid hét: még a gyász cipő sem/Szakadt el, melyben könnyé olvadt/Niobeként kísérte ki szegény/Atyám holttestét: s ím ő/ Férjhez megyen... (*Hamlet*).

Géher az „álcázás furcsa következetességéről ír”, amikor Aranytól származó levélrészletekkel bizonyítja, hogy miközben bámulatos ütemben fordítja a *Hamletet*, amit Géher szerint valószínűleg már korábban elkezdhetett, leveleiben folyamatosan arról panaszkodik, hogy nincs ereje, energiája és ideje semmi érdemlegessel foglalkozni. Ez az elhallgatás azért is furcsa, mert korábban Szilágyi Istvánnak, Tompa Mihálynak, Szász Károlynak, Tomori Anasztáznak írt leveleiben mindig pontosan beszámolt arról, hogyan halad *A windsori víg nők*, a *Szentivénéji álom*, a *János király* fordításával. A *Hamlet*-fordítás azonban, úgy tűnik, annyira személyes és titkos tevékenység, „pótcselekvés”, kompenzáció, hogy nem árulható el még a legközelebbi barátoknak sem. A költő közéleti tevékenysége és belső énje között feszülő kettősség meghatározta lelkiállapotnak éppen *Hamlet* tépelődései adtak leghűbb formát. A fordítás tehát egyszerre vált a legszemélyesebb önkifejezésnek és a rejtőzködésnek az, „álcának” az eszközévé. A *Hamlet*-ben megfelelő tárgyat talált az elfojtott, s másképpen kimondhatatlan életérzéseknek, azaz a *Hamlet*-fordítás Arany számára az önkifejezés metaforája. Talán ez is magyarázza azt a nyelvi kreativitást és erőt, amit Arany János *Hamlet*-újraalköltése képvisel. Az alkotás ütemét és elsodró erejét kitörő vulkánhoz, kreatív mámorhoz hasonlítja Géher, aki szerint alkotáslélektanilag gyakran előforduló jelenség a kreatív mánia és a depresszió egyidejű megjelenése.

¹² SZÁSZ KÁROLY: A műfordításról, különös tekintettel Shakespeare és a Biblia fordítására. In: A műfordítás elveiről. Szerk. Józán Ildikó. Budapest. 2008. Balassi Könyvkiadó. Budapest. 167–187.

¹³ Idézi BAYER JÓZSEF: Shakespeare drámái hazánkban. Budapest. 1909. Franklin Társulat, 22.

Tényfeltáró kutatása során, Géher, Arany *Hamlet*tel kapcsolatos hallgatásának egy lehetséges másik, erkölcsi jellegű magyarázatára is rávilágít. Arra tudniillik, hogy a Kisfaludy Társaság felhívására nem Arany, hanem Ács Zsigmond nyújtott be *Hamlet*-fordítást, aki egyébként Aranynek Nagykőrösön tanártársa volt. Ács Zsigmond fordítását a bírálók (Szász Károly és Egressy Gábor) visszautasították, s ezután kérték fel Aranyt a dráma fordítására, aki viszont olyan rekord idő alatt jelentkezett kész művével, hogy joggal vetette fel az a gyanút, kivált a sértett Ács Zsigmondban, hogy Arany titokban, már korábban is dolgozhatott a művön. Ennek ellenére mégis hagyta, hogy Ács Zsigmond időt és energiát fektessen a fordításba, így jelentős anyagi kárt okozva önmagának és családjának. Mindezt Ács egy keserű hangvételű levélben el is panaszolta Szász Károlynak. Az is feltételezhető akár, hogy Arany már kezdetektől tisztában volt azzal: a *Hamlet* meghaladja Ács Zsigmond fordítói képességeit. Összegezve tehát, a magyar *Hamlet* létrejöttét hosszas visszafojtás és ennek nyomán keletkezett elemi depresszióját szellemi-lelki robbanás eredményezte, amelynek folyamatát a szerző utolsó pillanatig megpróbálta elhallgatni. Ez a misztikum a mű mágiikus erejével összhangban áll, s amilyen titokzatos és összetett Hamlet személyisége, ugyanolyan titokzatos Arany viszonya a fordításhoz.

Korompay H. János 2015-ös tanulmányában¹⁴ megalapozatlannak véli a Géher István által megfogalmazott következtetést, mely szerint Arany már 1850-ben nekilátott volna a *Hamlet* fordításának. A megállapítás bizonyítását nem tartja kielégítőnek, melyet Géher *A Honvéd özvegyében* és a *Hamlet*ben is előforduló sorok azonosságára alapozott.

Korompay a *Hamlet*-fordítás szókincsének konkordancia vizsgálatát végzi el, melynek alapján megállapítja, hogy bizonyos szavak, szó szerkezetek vagy sorok egyrészt más Arany-műben is előfordulnak, másrészt más, Arany által is ismert költők műveiben is felbukkannak, harmadrészt pedig bizonyíthatóan, korábbi, Kazinczy vagy Vajda Péter által fordított *Hamlet*ből átvett mondatok.

Abban nincs semmi meglepő, hogy Arany más alkotásaiban is használt olyan szófordulatokat, sorokat, mint amilyeneket a *Hamlet*-fordításában is, mindez azonban azt bizonyítja, hogy az azonosság felbukkanásának időpontja (egy-egy vers keletkezése) nem alkalmas arra, hogy fordítás keletkezésének időpontját meghatározza. Géher István idézett dolgozatában azt is állítja, hogy 13 hónap (ennyi idő telt el Ács Zsigmond fordításának elutasítása: 1865. okt. 25. és Arany *Hamlet*jének benyújtása, 1866. nov. 20. között) túl rövid idő arra, hogy e hosszú mű lefordítható lett volna figyelembe véve a költő akkori életkörülményeit. Arany ugyanis ekkor a Kisfaludy-társaság elnöke, majd az Akadémia elnöke, a lányát gyászoló apa, (Arany Juliska, a fiatal anya, 24 esztendőskorában 1865. december 28-án halt meg), s e tragédia feldolgozhatatlan fájdalom Arany számára, mely depresszióját és alkotási kedvének bénulását okozza. Erről a lelkiállapotról számos levélben számol be barátainak.

Korompay ezzel szemben reális teljesítménynek tartja a fordítás tizenhárom hónap alatti létrejöttét. Összehasonlítva a többi Arany-fordítások ütemével, kiderül, hogy a tizenegy darabból álló Aristophanesz-fordítás 800 oldala négy és fél év alatt

¹⁴ KOROMPAY, 2015.

készült el, azaz havonta 15–30 oldalt fordított a költő; a *Hamlet*-fordítás üteme ennél még lassúbb volt: 13 hónap alatt 158 oldalt fordított, azaz 12 oldalt havonta. Megjegyzendő, hogy a *Hamlet* eredetiben 3832 sor, egyike a leghosszabb drámáknak, Arany átültetésében 3914 sor.

A más költők műveiben és a *Hamlet*-ben előforduló egyezések azt bizonyítják, hogy Arany nem csupán ismerte elődeinek költészetét, hanem kitűnő memóriája és versérzéke is volt, megjegyezte a költőelődök által használt különleges szavakat, s a tájszavakat mellett ezekkel is gazdagította szókincsét.

Korompay egybeveti a Kazinczy és a Vajda Péter-féle fordítást Arany *Hamletjével*, s kimutatja, hogy Arany mindkét fordításból emelt át fordulatokat a sajátjába, így teremtve folytonosságot a magyar *Hamlet*-hagyományban. Szinte természetes, hogy ez így történt, hiszen Arany nem ismeretlen szöveget ültetett át magyarra. A korabeli közönség közel harminc évig a Vajda Péter-féle fordítást hallhatta a színpadon. Arany is elsősorban színpadi előadásra szánta fordítását, mindezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a színház intendánsa is sürgette a *Hamlet* újbóli fordítását. Színháztörténeti forrásokból tudjuk, hogy a korabeli színházban a hagyományok felhasználása, „újrahasznosítása” bevett gyakorlat volt, s ez nem csupán a kellékekre, jelmezekre, hanem a szövegekre is vonatkozott. Még inkább így történt ez Shakespeare-korában, hiszen Shakespeare maga is kompilált, témákat, ötleteket, dramaturgiai megoldásokat, sőt kész szöveget is vett át másoktól, s így aktivizálta a közös tudattartalmakat és erősítette a színházi hagyományt. Arany, ahol úgy ítéli meg, hogy a Vajda Péter-féle fordítás találó, meghagyja azt, azaz csupán hiúságból nem törekszik „csak azért is” más fordulatok alkalmazására. Az irodalmi (fordítói) hagyomány sajátos formája ez, ami a jót megőrizve, a múlt eredményeit szervesen folytatva hoz létre egyre tökéletesebb művészi minőséget. Ezt a fordítói hagyományokhoz történő természetes hozzáállást erősíti meg Babits Mihály is jóval később, amikor a *Shakespeare-fordítás* című tanulmányában így vélekedik: „A fordítónak nemcsak joga, de kötelessége is mindenütt, ahol a régi fordítás valamely helynek egyedül helyes vagy lehetséges megoldását etalálta, ezt a megoldást átvenni, s a külföldi Shakespeare-fordításokat is mindenképpen felhasználni”.¹⁵ Arany is ezt tette tulajdonképpen. Megjegyzendő, hogy 1996-ban, Mészöly Dezső *Hamlet*-fordításában 150 sort vett át Arany *Hamletjéből*.

Arany kimutathatóan két magyar fordítást, Kazinczyét, Vajda Péterét, és egy angol eredetit, Delius Miklós német előszóval és jegyzetekkel ellátott angol kiadását használta. Ez utóbbira éppen ő tesz javaslatot a Kisfaludy Társaság elnökeként, hiszen fontosnak tartja, hogy az egységesség érdekében minden fordító ugyanabból a kiadásból dolgozzon.¹⁶

Kazinczy, a költőelőd, aki angolul nem tudott, prózában ültette magyarra a *Hamletet* Friedrich Ludvig Schröder német átdolgozása nyomán. A fordítás Kassán jelent meg 1790-ben *Hamlet Szomorú Játék. VI. Felvonásban. Shakespeare munkája, úgy a mint az a mi Játészó-Szöveinkre léphet* címmel, majd öt követte Vajda Péter 1839-es *Hamlet*-fordí-

¹⁵ BABITS, 1978. 2. kötet, 12.

¹⁶ ARANY JÁNOS: A magyar Shakespeare megindítása. Jelentés a Kisfaludy Társasághoz. In: Magyar Shakespeare-tűkör. Szerk. Maller Sándor, Ruttkay Kálmán. Budapest. 1984. Gondolat, 212–216.

tása, melyet a kortárs kritika egyhangúlag gyengének minősített. Vörösmarty Mihály már 1841-ben így ír a Vajda-fordításról: „A fordítás hűnek látszik, de egy késsé darabos és nehez, mi színésznek felette nagy akadály. Való, hogy Hamlet fordítása egy a legnehezebb feladatok közül, s kezdetnek már ez is nagy nyereség: azonban igen kívánatos, hogy a nagy brit költő jeles műveivel minél többen megküzdjenek: mert nem tartózkodunk kimondani, hogy Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szépliteratúrának is felér legalább felével”.¹⁷ Vörösmarty, négy-öt Shakespeare-dráma átültetését tervezte, köztük a *Hamlet*ét is, de 1855-ös halála miatt a terv megvalósulatlan maradt. 1863-ban Gyulai Pál a *Koszorú* című lapban Vörösmartyhoz hasonlóan bírálja a Vajda Péter-féle fordítást: „Vajda Péter *Hamlet*-fordításánál, mely jelent meg, azóta sem (Rózsa Dezső, Kiadatlan magyar Shakespeare-fordítások, Magyar Shakespeare-Tár 11. 1919 munkájában foglalkozik a darabbal), de Egressy Gábortól, aki maga is Shakespeare-fordításokat bírált a Kisfaludy-társaság megbízásából, Arany könnyűszerrel megszerezhetette a kéziratot. A korabeli sajtóból és levelezésekből jól dokumentálható az Arany János új fordításának pozitív fogadtatása. A művelt közvélemény úgy érzekelte, hogy a régen várt Arany János-féle *Hamlet* végre méltó párja az eredetinek.

A *Pesti Napló* néhány nappal azután, hogy Arany bejelentette a fordítás elkészültét (1866. november 28.) így ír „Minthogy lesz, sőt már van is olyan magyar Hamlet, mely az eredetihez méltó, az t.i., melyet Arany János fordított, remélhető, hogy a nemzeti színház igazgatósága annak megszerzésével sietni fog. Valószínű, hogy Lendvai is, ki – mint a lapok említék, Hamlet szerepét komoly tanulmány tárgyává tette, félre teszi az eddigi hiányos fordítást és Arany remekéhez fordul”.¹⁸ Végül az újrafordított változatot a vártnál később, 1868. március 6-án mutatták be, s ennek egyik oka az volt, hogy az Vajda Péter-féle változatot jól ismerő színészek nehezen tanulták meg az új szöveget, s valószínűleg néha-néha még a Vajda-féle szövegre is átváltak. A sajtóban polémia is alakul ki arról, hogy Arany művészi szövege színpadi szavalásra alkalmatlan-e vagy sem, melyet a *Magyar Újság* így old fel: „A *Pesti Napló* újdonságírója nem érti, hogyan lehet Hamlet fordítása művészi s mégis színpadi szavalásra alkalmatlan! Tessék elolvasni az Arany Jánosét, s akkor érteni fogja. A színész is ember; ahhoz pedig, hogy valaki e roppant tömör költői licenciákkal teljes s helyenként még olvasva is többszöri ismétlést szükségesítő fordítást betanulja, vastüremem s csaknem isteni memoria kívántatik”.¹⁹

Összegzés

A *Hamlet* a Nyugathoz való kapcsolódásunk szimbolikus műve, amely különböző változatokban már az Arany János 1866-os fordítása előtt is létezett irodalmunkban, s az Arany-féle fordítást is számos újrafordítás követett. A jó fordítás azonban hatalmas energiafelesleget, azaz művészi tehetséget feltételez, nem véletlen, hogy a nagy

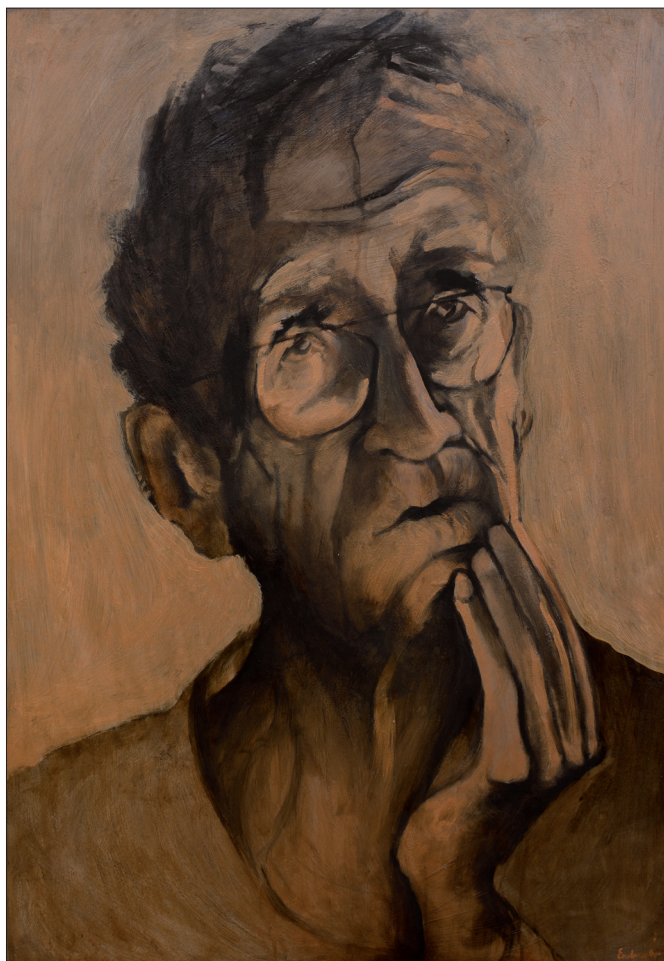
¹⁷ VÖRÖSMARTY MIHÁLY: Hamlet. In: Magyar Shakespeare-tükör. Szerk. Maller Sándor, Ruttkai Kálmán. Budapest. 1984. Gondolat, 99.

¹⁸ *Pesti Napló*, 1866. december 6. idézi KOROMPAY, 2015, 54.

¹⁹ *Magyar Újság*, 1868. március 7. idézi KOROMPAY 2015, 57.

irodalmi korszakok (reformkor, Nyugat-nemzedék) bőséges és magas színvonalú fordításirodalmat hoztak létre. A *Hamlet*-kaliberű műfordításoknál az elsődleges szempont tulajdonképpen nem is a fordításnak az eredetihez való viszonya, a forráshűség, hanem a befogadó irodalom kánonjában betöltött szerepe, kötődései, szervesülése a befogadó irodalom hagyományaihoz.

Ilyen megközelítésből tanulságos az Arany-fordította *Hamlet* szókészletének vizsgálata, mely költőelődöktől kölcsönzött érdekes szavakat, a költőre jellemző, máshol is használt fordulatokat, sőt korábbi fordítások mondatait is felhasználja. Arany *Hamlet*-jét az eredeti méltó párjává az avatja, hogy Arany képes az irodalmi hagyományokat magába olvasztva magasabb művészi szinten, mint sajátját újraalkotni a művet, hiszen a hamleti értelmiségi dilemma és a tragédiában ábrázolt politikai környezet saját sorsként megélt tapasztalata volt Aranynak is a kiegyezés küszöbén.

Endresz Ágnes: Emlékező